

УДК 343.97

Ю. В. НІКІТІН

Національна академія управління, м. Київ

ОСНОВОПОЛОЖНІ ЗАСАДИ СПРЯМУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Наукові праці МАУП, 2014, вип. 43(4), с. 62–67

Аналізуються засади спрямування спеціально-кримінологічної протидії злочинності. Особливим теоретико-практичним значенням є дослідження та визначення підходів до факторів, які детермінують злочинність і впливають на безпеку людини, суспільства, держави. Це сприяє системному їх аналізу та визначенню механізму впливу на них.

Питанням спеціально-кримінологічної протидії злочинності присвячено багато уваги як українськими, так і зарубіжними вченими: юристами, політологами, соціологами, економістами, психологами. Головне завдання постає у з'ясуванні факторів, які детермінують злочинність і негативно впливають на безпеку людини, суспільства, держави, та усуненні цих чинників чи факторів завдяки спеціально-кримінологічним заходам. Якщо загальносоціальні заходи здійснюються з урахуванням кримінологічних чинників (наявність, інтенсивність, поширеність), то спеціально-кримінологічні заходи повністю обумовлені існуючою злочинністю, її станом, а також характером криміногенних чинників і загроз. Вбачаючи це, зупинимось на проблемі злочинності, яка створила “загрозу заподіяння істотної шкоди суспільним відносинам” [1, 155], що впливає на нинішні суспільні відносини і безпеку українського суспільства.

Проблемі злочинності та спеціально-кримінологічної протидії злочинності присвячено праці як вітчизняних учених І. М. Даньшина, О. М. Джужи, В. В. Василевича, А. Ф. Зелінського, О. М. Костенка, А. П. Закалюка, В. П. Мисливого, так і зарубіжних І. І. Карпеця, О. М. Яковлева, А. І. Долгової, В. М. Кудрявцева, В. В. Лунєєва, Н. Ф. Кузнецової, Є. Феррі, П. Джекобса та ін. Поряд з цим заходи протидії злочинності не завжди ефективні, щоб забезпечити безпеку людини, суспільства. На цей процес впливають як об'єктивні закони розвитку суспільства, так і множинність факторів, які в умовах нинішніх глобалізаційних процесів постійно взаємодіють, змінюються, впливаючи один на одного. Це необхідно враховувати при розробці системи дієвих спеціально-кримінологічних заходів протидії злочинності, що сприятиме безпеці людини, суспільства, демократичному розвитку держави.

Визначимо основоположні засади спеціально-кримінологічної протидії злочинності.

Перші спогади про злочинність з'явилися в працях Платона і Аристотеля, де злочинність розглядалася через філософське осмислення суспільного устрою та етики людської поведінки.

Однак термін “злочинність” з'явився в наукових публікаціях у другій половині XIX – початку XX ст., зокрема, у працях Е. Феррі (1881 р.), Г. Тарда (1886 р.), А. Лакассань (1886 р.), Ф. Ліста (1889 р.), П. Лафарга (1890 р.), Д. А. Дриль (1895 р.), А. Принс (1896 р.), Е. Дюркгейма (1900 р.), Н. Коляніні (1903 р.), М. М. Гернета (1905, 1906 рр.), Г. Ашафенбурга (1906 р.), В. Бонгера (1906 р.), Я. Етінгер (1909 р.), В. Бехтерева (1909 р.), Х. Чарихова (1910 р.) та ін.

Вчені розглядали злочинність через вираз узагальненої кількості злочинів, що були вчинені за певний проміжок часу на певній території, – статистичний підхід; як узагальнену сукупність злочинів, що були зумовлені відповідними соціальними або суспільними умовами – соціальний або якісний підхід [3, 128]; і зовсім протилежна точка зору – як природне явище, яке у своїй основі має біологічне походження (Ч. Ломброзо). Остання, до речі, в наукових дослідженнях не знайшла свого підтвердження, але ідеї отримали продовження у прояві неусвідомлених інстинктів і прагнень особи (З. Фрейд); психологічному захисті особи (Г. Сайкс, Д. Мітзой); успадкованій схильності до злочинів (О. Кінберг, Ж. Пінатель, Е. Гейер); ендокринній схильності до злочинів (Ді-Туліо, Р. Фунес); конституціональній схильності до злочинів (Е. Кречмер).

У радянській кримінології, розвиток якої припадає на кінець 50-х – початок 60-х років XX ст., злочинність визначалася як явище, що виникає в експлуататорських суспільно-економічних формаціях, є класово обумовленим і складається із сукупності злочинів, що вчиняються в даному суспільстві за певний проміжок часу. В Україні “практичним посібником” із вивчення причин, розробки і запобігання злочинності стала праця П. П. Михайленка “Досвід боротьби зі зло-

чинністю в районі” (1968 р.). Координацію кримінологічних досліджень здійснював відділ кримінально-правових та кримінологічних проблем Інституту держави і права Академії наук УРСР. Тут наприкінці 60-х – на початку 70-х років проводилися кримінологічні дослідження у різних сферах народного господарства та містах України. В результаті цього були підготовлені і видані колективні монографії: “Попередження правопорушень неповнолітніх” (1967 р., відп. ред. М. М. Міхеєнко); “Боротьба з правопорушенням і злочинністю” (1969 р., відп. ред. І. П. Лановенко) та “Кримінально-правова боротьба з хуліганством” (1971р., відп. ред. І. П. Лановенко) та ін.

Класичне визначення злочинності навела Н. Ф. Кузнєцова, яка писала, що це “відносно масове, історично мінливе і соціальне, що має кримінально-правовий характер, явище класового суспільства, яке складається з усієї сукупності злочинів, вчинених у державі у певний період часу” [5, 173]. У подальшому її ідеї щодо соціально-правової злочинності, історичності, класової обумовленості та масовості як діалектичної єдності ознак і властивостей злочинності були взяті на озброєння кримінологами і використані як основоположні засади понятійного апарату цього феномену.

З розвитком радянської кримінології підходи вчених до цієї проблеми деталізувалися. Так, одні вважали, що злочинність треба аналізувати з позицій “соціально-статистичного” підходу (І. І. Карпець, О. М. Яковлев, О. М. Стручков, А. І. Долгова, В. М. Кудрявцев, В. В. Лунєєв, Н. Ф. Кузнєцова, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, Є. М. Моїсеєв, В. В. Василевич, А. Ф. Зелінський, В. Г. Лихолоб, В. П. Філонов та ін.).

Були і прибічники так би мовити суто “статистичного” підходу. Зокрема, В. М. Коган зазначав: “Злочинність являє собою сукупність усіх злочинів, що вчиняються в певному місті у певний час, а також сукупність усіх злочинців, винних у вчиненні цих злочинів” [6, 37]. С. М. Іншаков, уточнюючи цю позицію, відмічає: “Злочинність – це цілісна сукупність (система) злочинів, вчинених в державі за

той чи інший проміжок часу. Причому її елементи — окремі злочини та їх види — перебувають у відповідних статистичних вимірах і прогнозованих взаємодіях” [7, 16]. Відстоюється позиція, що всі злочини пов’язані між собою як листя одного дерева чи куща, а “легкість” і “яскравість” злочинного життя спонукає до вчинення антисоціальних дій.

Іншої точки зору дотримуються науковці, які визначають злочинність через соціологічний, соціально-природний та соціально-психологічний аспекти. Вони відносять себе до “критичної кримінології”, взявши за основу судження Є. Дюркгейма про те, що злочинність — нормальне явище, що являє собою якусь функцію суспільства, невід’ємну його частину і “не тільки передбачає наявність шляхів для необхідних змін, а й у деяких випадках прямо готує ці зміни” [2, 34–40]. Цю позицію відстоювали Я. І. Гілінський, О. М. Костенко, І. Б. Михайловська, Б. Д. Овчинников, Є. Раска, Л. І. Спирідонов, А. А. Трайнін, Д. А. Шестаков та ін.

Сутність соціологічного підходу до злочинності полягає в тому, що:

- по-перше, злочинність розглядається не як соціальне явище чи сукупність злочинів (“статистичний” підхід), а як специфічна характеристика суспільства, яке здатне породжувати злочини у великій кількості;

- по-друге, категорія “злочин” не залежить від законодавства (виключення такої ознаки, як протиправність, при залишенні вини та акцентуванні уваги на суспільній небезпечності) [7, 27–28]. Тобто мається на увазі комплекс проявів природних (об’єктивних) і людських (суб’єктивних) чинників, наприклад, культура, голод, епідемія, фінансова криза, що сукупно і стали безпосереднім результатом антисоціальної активності людей. І в цьому аспекті саме “соціопатична особистість”, що скоїла злочин, “є своєрідною матеріалізацією суспільної небезпечності, вираженням її ззовні, конкретним актом поведінки людини” [1, 155], відносно якої потрібно вживати соціально-профілактичні заходи.

Увага науковців була зосереджена, поперше, не лише на тому, що злочинність — це сукупність злочинів та злочинців, які є, так би

мовити, зовнішньою стороною цього феномену, а й на більш глибоких процесах, що відбуваються в соціумі; по-друге, на виявленні і дослідженні всіх можливих детермінуючих факторів і криміногенних загроз, що впливають на злочинність; по-третє, на спрямуванні зусиль на більш всеосяжне осмислення поняття “злочинність” і розробці кримінологічних основ запобігання злочинності з урахуванням глобалізаційних викликів та змін, що відбуваються в суспільстві.

Варто наголосити, що злочинність — це асоціальна діяльність, покарання за яку передбачене кримінальним законом. Суспільство чинить спротив злочинності, реалізуючи системи запобігання, покарання, пенітенціарної реадaptaції. Таким чином, робимо висновок, що **злочинність** — це соціально-правове явище, яке притаманне будь-якому суспільству; детермінанти злочинності криються у деформованих соціально-психологічних механізмах взаємодії особи і суспільства; наслідком злочинності є дестабілізація суспільних відносин, життєдіяльності людини, суспільства і держави, а відтак, їхньої безпеки.

Соціальні напруги в суспільстві, що породжені детермінуючими факторами, впливають на сфери життєдіяльності людини, суспільства. А незбалансування (небажання, неспроможність) інтересів усіх членів суспільства і сприяє асоціальним проявам, що виявляються в злочинах. У зв’язку з цим ми не згодні з думкою Г. М. Горшенкова, який зазначає, що суперечки про генезис злочинності як явища безплідні, оскільки злочинність становить конкретне існування суспільства. Ця конкретність виявляється у злочинах [8].

Разом з тим потрібно відмітити, що позиція західних кримінологів у дослідженні злочинності ґрунтується на результатах семантичного вивчення поняття кримінологічної науки. З їхньої точки зору, предметом кримінологічного вивчення має бути саме злочин, а не злочинність (Є. Феррі, П. Джекобс) [4, 61–76, 127–128; 9, 1351–1352], оскільки саме він є основою протиправного діяння.

Кожний із наведених підходів щодо злочинності має свої аргументи. Але як вітчизняні, так і зарубіжні вчені одностайні в тому, що

до вивчення злочинності потрібно підходити комплексно, а саме з правової, соціологічної, психологічної, біологічної, культурологічної та інших позицій. І незважаючи на певні розбіжності родових ознак, що характеризують злочинність та її видові особливості, у більшості науковців погляди збігаються.

З огляду на це, проаналізуємо їх.

1. Злочинність — соціально обумовлене явище. Це пояснюється тим, що вона може існувати тільки в соціумі і детерминуватися його різноманітними факторами.

2. Злочинність — відносно мінливе явище. Характеристика злочинності змінюється у зв'язку зі змінами, які відбуваються в суспільстві, його соціально-економічних, ідеолого-політичних, правових, організаційно-управлінських, науково-технічних та інших об'єктивних умов. Тому можуть зникати одні види злочинів (наприклад, спекуляція) і з'являтися нові (ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів).

3. Злочинність — правове явище. Ця ознака означає, що тільки кримінальним законом визначається коло діянь, які є злочинами.

4. Злочинність — негативне соціальне явище, оскільки заподіює шкоду як окремії людині, так і суспільству в цілому.

5. Злочинність має територіальні кордони. Територіальну ознаку злочинності слід розуміти як розповсюдженість конкретних злочинів, скоєних на певній території (країна, область, район, місто) у відповідний проміжок часу. Досліджуються особливості кількісного і якісного розподілу злочинів, закономірності та причини і умови, що сприяли цьому.

Підбиваючи підсумок, можна відзначити, що злочинність — це цілісне явище, що проявляється у порушенні законів суспільного життя, які закріплені в кримінальному законі.

З огляду на це, слід зазначити, що соціуму для існування й розвитку необхідно як регулювати виникаючі в ньому суспільні відносини, так і вивчати причини й умови, що детермінують злочинність, на певному етапі розвитку суспільства, для їх нейтралізації та усунення. У зв'язку з цим між етапами пізнання й оцінки злочинності та етапом організації протидії їй обов'язковим є виявлення

детермінацій та причин злочинності. А для побудови ефективної концепції протидії злочинності необхідне вивчення як конкретної сукупності злочинів, так і чинників, які впливають на злочинність.

Процес детермінації злочинності являє собою складну взаємодію причин та умов, що сприяли цьому явищу. Причинність розглядається як одна із форм універсальної взаємодії, видів детермінації, за якої виникнення одного явища визначається, опосередковується іншими явищами. Тут розкривається те, з чого виникло це явище, який перебіг мав процес його народження. Процес детермінації містить такі елементи: 1) умови (що обумовлюють); 2) діяльність (причина); 3) наслідок (результат). Як вже зазначалося, причинність у суспільстві має об'єктивний характер, вона притаманна самим явищам певного суспільства. Отже, під причинами злочинності слід розуміти ту сукупність соціальних суперечностей, які породжують її як свій наслідок. Система таких протиріч дуже різноманітна — це соціальні, економічні, політичні, ідеологічні, правові, психологічні тощо.

Стрімкий перехід до ринкових відносин в Україні засвідчив, що суспільство не було готове до таких радикальних змін. Країну охопила загальна криза, вирішення якої очікується через 10–25 років, а не за 2–3 роки, як неодноразово обіцяла влада. Це спричинило протиріччя: соціальні (антагонізм між “новими українцями”, яких за різними підрахунками соціологів близько 10 % від загальної кількості населення, і великою частиною суспільства, яка опинилася на межі бідності); економічні (продовжується спад виробництва, деструктивні процеси в сільському господарстві); правові (правовий нігілізм, неготовність правоохоронних органів діяти в нових умовах життєдіяльності суспільства); політичні й ідеологічні (міжнаціональні, світоглядні тощо), соціально-психологічні, міжконфесійні.

Будь-яка причина діє не самостійно, а сукупно з багатьма умовами. Під останніми розуміють такі явища, які не можуть самі породити наслідок (результат), але сприяють їй (причині), впливають на неї, забезпечуючи

певний розвиток, що необхідний для виникнення наслідку.

У цьому аспекті умови злочинності тожні таким поняттям, як чинники (або фактори) злочинності. Їх виявлення і є одним з головних завдань кримінології, оскільки без цього неможливо визначити ефективні засоби спеціально-кримінологічної протидії злочинності.

На підставі проведеного дослідження доходимо висновків, що заходи спеціально-кримінологічного характеру, які включаються в систему протидії злочинності, мають формуватися на показниках:

- кримінологічної обстановки (сучасної і попередньої), коефіцієнта та структури злочинності; суми матеріальних збитків, які були заподіяні злочинами людині, суспільству, державі;
- кількості злочинів за окремими видами та визначення основних тенденцій їх скоєння;
- визначення зв'язку між кримінологічним станом і факторним впливом на нього соціальних, економічних, політичних, правових, міграційних, екологічних, соціально-психологічних, культурологічних тощо процесів у державі.

З урахуванням факторного впливу на криміногенний стан у державі розробляються короткостроковий (на 5 років) і довгостроковий (на 10–15 років) прогнози динаміки злочинності. Потім розробляється програма протидії злочинності, плануються сили, засоби і ресурси, необхідні для стримування злочинності на соціально допустимому рівні. У ході реалізації в цю програму можуть вноситися відповідні корективи. Також необхідно знати тенденції розвитку злочинності і в попередні періоди.

Нагальною потребою є і поліпшення співпраці з міжнародними правоохоронними інституціями на зразок Кавказького Офіс-

ного Центру із вивчення транснаціональної злочинності та корупції (TraCCS CO), який є одним із зарубіжних відділень Об'єднаних дослідницьких центрів (United Research Centers). Правову і методичну підтримку йому надає Міністерство юстиції США. Метою роботи цього центру є вивчення проблем національної і транснаціональної організованої злочинності та корупції у Грузії, Російській Федерації, Україні та інших державах.

Література

1. Дзюба Ю. П. Питання міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю у низці факторів соціальної обумовленості кримінально-правової заборони // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. праць / [ред. кол.: В. І. Борисов (голова) та ін.]. — Х.: Кроссруд, 2009. — Вип. 17. — С. 154–161.
2. Дюркгейм Э. Норма и патология // Социология преступности. Современные буржуазные теории: сб. статей / Пер. с англ. А. С. Никифорова, А. М. Яковлева; под ред. Б. С. Никифорова; вступ. ст. В. Н. Кудрявцева, Б. С. Никифорова. — М.: Прогресс, 1966. — С. 34–40.
3. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3-х кн. — Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. — К.: Ін Юре, 2007. — 424 с.
4. Зарубежная криминология: [учеб. пособие для вузов] / С. М. Иншаков. — [2-е изд.]. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. — 383 с.
5. Кузнецова Н. Ф. Преступление и преступность. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1969. — 232 с.
6. Коган В. М. Социальные свойства преступности: [учеб. пособие]. — М.: РИО Акад. МВД СССР, 1977. — 91 с.
7. Криминология: Учеб. / С. М. Иншаков. — М.: Юриспруденция, 2000. — 432 с.
8. Криминология. Преступность как свойство общества / Г. Н. Горшенков, Д. А. Шестаков. — СПб.: Санкт-Петербургский гос. ун-т, 2001. — 264 с.
9. Jacobs P. A. Aggressive Behavior, Mental Subnormality and the XYY Wa1e // Nature. — 1965. — V. 2008. — P. 1351–1352.

Заходи спеціально-кримінологічного характеру, що включаються в систему протидії злочинності, мають формуватися на таких показниках: кримінологічної обстановки (сучасної і попередньої), коефіцієнта та структури злочинності; суми матеріальних збитків, заподіяних злочинами; кількості злочинів за окремими видами та визначення основних тен-

денцій їх скоєння; визначення зв'язку між кримінологічним станом і факторним впливом на нього соціальних, економічних, політичних, правових, екологічних, психологічних тощо процесів у державі.

Меры специально-криминологического характера, включаемые в систему противодействия преступности, должны формироваться на таких показателях: криминологической обстановки (настоящей и предыдущей), коэффициента и структуры преступности; суммы материального ущерба нанесенного преступностью; количества преступлений по отдельным видам и определения основных тенденций их совершения; определения связи между криминологическим состоянием и факторным влиянием на него социальных, экономических, политических, правовых, экологических, психологических и иных процессов в государстве.

Measures of special and criminal character of criminality counteraction system have to be formed on such indices as: criminal situation (present and preceding), factor and structure of crimes; sum of material losses from crimes; number of different types crimes and determination of main tendencies of their commitment; definition of connection between criminal state and factorial influence on it of social, economical, political, legal, ecological, psychological and other processes in the state.

Надійшла 30 вересня 2014 р.